

І. І. Тюрменко

Національний авіаційний університет

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА У ШВЕЙЦАРІЇ

У статті аналізується епістолярій митрополита Іларіона швейцарського періоду, зокрема, листи, написані німецькою та французькою мовами, які досі не були задіяні у наукових дослідженнях. Інформаційний потенціал листів дозволив розкрити невідомі сторінки життя митрополита Іларіона у Швейцарії та роль міжнародних організацій у наданні йому матеріальної та духовної допомоги.

Ключові слова: Іван Огієнко, пастор Адольф Еміль Фрейденаберг, Всесвітня рада церков, Вселенський комітет духовної допомоги військовополоненим, Фонд Нансена, історія повсякденності.

Повернення в Україну на початку 1990-х років імені Івана Огієнка відразу привернуло увагу науковців. Різноманітність творчої вдачі вченого зацікавила науковців-гуманітаріїв. До джерел творчості І. Огієнка долучились славісти, історики, релігієзнавці, мовознавці, педагоги, філософи, філологи тощо. Значна кількість наукових досліджень присвячена вивченню життя та діяльності вченого, адже за характером впливу на суспільно-процеси України, Польщі та Канади, перебігом подій, мінливістю та драматизмом долі І. Огієнка не перестає захоплювати дослідників та просто пересічних громадян. Однак, незважаючи на ґрунтовні праці І. Матяш, А. Марушкевич, Ю. Мицька, В. Ляхощького, І. Преловської, С. Сохаської, З. Тименника М. Тимошкіна, І. Тюрменко та інших, багато сторінок з його біографії ще залишається недостатньо вивченими. До таких «білих» епізодів життя належать і повсякденні будні митрополита Іларіона в Швейцарії.

Основні джерела, що розкривають життя І. Огієнка в Швейцарії, знаходяться в архіві Української Православної Церкви в Канаді (далі – УПЦ в Канаді, у фонді митрополита Іларіона. Архів складається зі 100 томів-коробок, а це – тисячі різноманітних документів, які митрополит збирав, зберігав, каталогізував, розуміючи їх історико-культурне значення для об'єктивного та неупередженого вивчення та висвітлення історичних подій. З цього комплексу архівних документів найцікавішим залишається масив листів, оскільки саме ця документальна спадщина позиціонує І. Огієнка в загальноукраїнському, європейському та загалом світовому цивілізаційному контексті ХХ ст. Комплекс листів з архіву митрополита Іларіона оприлюднив О.Ю. Мицька. У книгу увійшли листи та регести від 290 представників української культури, науки, громадських та політичних діячів, які розкривають «мікроклімат» українського емігрантського середовища та суспільно-політичні процеси у країнах Європи та Америки у ХХ ст. [18]. Це – чи не єдина комплексна підбірка листів, яка розкриває життя І. Огієнка через документи особового походження.

Особливість роботи із епістолярієм полягає у складності його атрибуції (мовний аспект, відсутність або невизначеність адресату, нерозбірливість почерку, нашарування суб'єктивного або упередженого погляду на тлумачення подій тощо). Листи швейцарського періоду, написані українською німецькою, французькою та англійською мовами, у загальних рисах розкривають парадокс життя української еміграції: відносно спокійна повсюдні Швейцарія не могла забезпечити права на проживання українським переміщеним особам, а тому перетворила будні українських біженців на агонічний пошук шляху до порятунку.

Певний пласт документів, що стосувалися громадсько-політичного життя української еміграції у Швейцарії, був оприлюднений І. Тюрменко в археографічному щорічнику «Пам'ятки» за 2007 р. [20, с.23-41]. Добірка документів висвітлювала діяльність І. Огієнка, спрямована на організацію допомогивих комітетів для рятування українських біженців. Аджє, до Іларіона, як духовного захисника, звідусіль надсилалися листи з проханням врятувати від голоду, хвороби та безнадії.

Найголовнішим було отримання дозволу на виїзд зі Швейцарії. Про це свідчить листування з Є. Бачинським, В. Соловій, П. Сомчинським та іншими, про що зазначав М. Тимопик, досліджуючи швейцарський період життя митрополита [19, с.146-152]. Однак у пошуках омріяного дозволу митрополит шукав не лише «український», а й інші шляхи порятунку. Сьогодні є актуальним задіяти до наукового обігу масив іншомовних документів і перш за все епісторлярій, саме він містить цінну інформацію щодо повсякденних буднів митрополита, сповнених тривогою, відчаєм, сумом, невпинною працею і боротьбою з хворобами. Не перший раз доля випробувала Івана Огієнка. Але таких жорстких умов життя, де безвихідь, безгрошів'я, безправ'я могли похитнути віру, надію та силу духу, хворому та обездоленому митрополиту переживати ще не приходилося.

Багато досліджень життя Іларіона базувалися на україномовних текстах, а тому не могли словна розкрити усі нюанси та примхи долі, які зазнавав митрополит у Швейцарії. У цьому контексті важливо проаналізувати ті архівні джерела, що розкривають стосунки Іларіона з різними міжнародними організаціями та їх представниками у Швейцарії. Передусім йдеться про Всесвітню раду церков, Вселенський комітет духовної допомоги військовополоненим, фонд Нансена тощо.

Опинившись у скрутному становищі, без офіційного статусу, без документів, Іларіон намагався отримати офіційний дозвіл на перебування у Швейцарії, а з ним і можливість отримувати допомогу з різноманітних фондів. Таким фондом, який, хоч і перебував у стані ліквідації, але продовжував співпрацювати з Лігою Націй у справах біженців – був Фонд Нансена [22]. Саме туди писав І. Огієнко, посилавчись на те, що мав паспорт Нансена, який спіткала та сама доля, що й інші оригінали документів, які підтверджували особу – вони були залишені у Холмі. Тому до Секретаріату фонду Нансена І. Огієнко надсилав копії документів для реєстрації та отримання офіційного підтвердження особи, що давало надію на фінансову допомогу. На жаль, це єдиний лист, що був скопійований нами в АУПЦ в Канаді, тому співпраця І. Огієнка з фондом Нансена ще потребує вивчення [13].

Потрапивши до Швейцарії, митрополит Іларіон вимушений був звертатися не лише до фонду Нансена. Він прагнув встановити контакти з міжнародними церковними організаціями, і зокрема, із Всесвітньою радою церков. Людиною, яка стала для І. Огієнка порадником і в певному розумінні рятівним був пастор Адольф Еміль Фрейдєнберг (1894-1977) – один з найактивніших діячів Всесвітньої ради церков, німецький протестантський священик і дипломат. Опинившись в Лондоні, пастор був прийнятий до німецької лютеранської церкви, а з літа 1939 р. – направлений до Швейцарії для організації діяльності агентства у справах біженців з Німеччини [21]. З розвитком екуменічного руху, А. Фрейдєнберг долучився до його організаційного оформлення. Виконуючи обов'язки секретаря Комітету екуменічних біженців у Всесвітній раді церков, пастор відіграв важливу роль в житті Іларіона швейцарського періоду.

Працюючи в архіві митрополита Іларіона в УПШК, було виявлено 4 листи А. Фрейдєнберга до Іларіона, написані німецькою мовою: від 22 травня 1946 р., 13 липня 1946 р., 28 серпня 1946 р., 11 вересня 1947 р. і 1 лист французькою мовою, датований 6 серпня 1947 р.; та копії листів Іларіона до пастора: від 2 липня 1945 р., 22 жовтня 1945 р., (б/д) квітня 1946 р., 2 жовтня 1946 р., 25 липня 1947 р.,

20 серпня 1947 р. Отже, активні стосунки між релігійними діячами тривали протягом перебування митрополита Іларіона в Швейцарії з 1945 по 1947 роки.

Слід думати, що Іларіон перший звернувся до пастора Фройденберга. У цьому йому міг допомогти доктор, проф. А. Келлер, з яким І. Огієнко досить активно спілкувався у релігійних справах. Як свідчить листування, пастор Фройденберг доклав зусиль до звільнення Іларіона з табору біженців у Швейцарії. Справа в тім, що митрополит не мав офіційного статусу переміщеної особи. Тому жити поза межами табору було можливо лише за наявності гарантії міжнародної організації, яка б сплачувала рахунки, або за умови щомісячного внеску у розмірі 750 франків. Звісно, що Іларіон та його родина такої суми не мали. Попуки відповідної організації і призвели митрополита до Всесвітньої ради церков, і зокрема, зблизили його з пастором Фройденбергом. Лист пастора від 28 липня 1946 р. свідчить про те, що Всесвітня рада церков надала гарантію на утримання Іларіона і чотирьох осіб з його оточення в розмірі 750 франків щомісячної оплати не лише строком на півроку, а й після закінчення цього терміну [16], що дозволило Іларіону оселитися у Лозанні. До групи осіб водили Софія Сум'янцева – секретарка і помічниця митрополита, а з липня 1945 р. її замінила Лариса Огієнко [7]. З серпня 1946 р. у число осіб, які отримували опіку Всесвітньої ради церков понад піврічний термін, був включений К. Біда. У листі від 28 серпня 1946 р. Фройденберг запитував Іларіона про його згоду на надання допомоги К. Біді, який не може сплачувати щомісячно по 750 франків, а стипендія на навчання, на яку той розраховував, не була йому надана. К. Біда планував взяти участь у конкурсі програми з електротехніки у Південній Америці, тож сподівався на підтримку Іларіона щодо включення його до списку осіб, перебування яких поза межами табору фінансувалося Всесвітньою радою церков [16]. Слід думати, що І. Огієнко підтримав К. Біді, і останній був включений до списку. Невдовзі К. Біда одружився з донькою Іларіона – Ларисою Огієнко.

Іларіон прекрасно розумів, що допомога не буде довготривалою, а тому потрібно шукати шляхи виїзду зі Швейцарії. Одним з варіантів стала спроба організувати місіонерську поїздку до Америки. Власне у серпні 1945 р. Іларіон відправив до Американського консульства в Женеві усі відповідні документи на отримання візи на виїзд, на т. зв. Affidavit, строком на 1 рік. Однак відповідь затримувалась, тому Іларіон просив пастора Фройденберга та проф. А. Келлера звернутися до Американського консульства з клопотанням щодо прискорення видачі візи. «Роблю це тому, що Секретан (Мішель Секретан – фахівець-уролог з Лозанни, з яким Іван Огієнко консультувався з приводу лікування простати – *I.T.*) порадив мені звернутися саме до Вас, бо Ви знаєте ці справи», писав митрополит у листі до пастора від 22 жовтня 1945 р. [8]. Незважаючи на усі заходи, справа з отриманням американської візи, затягувалась. Про це свідчить лист від 15 лютого 1946 р. американського віце-консула у Женеві Брок Хаврона до митрополита Іларіона, який на той час заходився у клініці «Бетань». У листі зазначалось, що Консульство ще досі чекає відповідь від Держдепартаменту США. Як тільки відповідь буде отримана, Іларіон має направити до Консульства наступні документи: 1) аплікаційну форму для отримання візи; 2) посвідчення про реєстрацію; 3) сертифікат про «гарну поведінку і манери» (про дотримання громадського порядку); 4) довідку з 1-го територіального округу швейцарської армії; 5) конверт і 3 фотографії [4].

Проте відповідь про позитивне вирішення питання щодо візи не надходила. У листі А. Фройденберга до Іларіона від 13 липня 1946 р. пастор із сумом зазначав, що доктор Самуель Каверт – генеральний секретар Американського союзу церков мав розмову щодо підтримки І. Огієнка з у держдепартаменті у Вашингтоні. Однак навіть незважаючи на це, візу митрополит так і не отримав. А. Фройденберг сприйняв цю відмову, як необґрунтовану і радив митро-

политу знайти сильні аргументи при підготовці нового пакету документів. Вагомим важелем для отримання візи А. Фройденберг вважав організацію поїздки до Канади у релігійних справах. Він пропонував звернутися за сприянням до Генерального секретаря Канадського союзу церков, який би міг надати потрібні гарантії канадському уряду щодо Огієнка, а також знайти людину, яка б на хорошій англійській змогла зробити відповідні документи [15].

Усі зусилля пастора та Всесвітньої ради церков виявилися марними. За іронією долі, довгоочікувана віза прийшла саме від канадських українців, які запросили Іларіона на церковну працю. 1947 р. став для Іларіона дуже знаковим. У листі до пастора Фройденберга від 25 липня 1947 р. митрополит Іларіон спішить поділитися з ним радістю про отримання від канадського уряду ухвали Order-in Concil P.C. 2470 від 24 червня 1947 р., який дозволяв митрополитові в'їзд до Канади. У Берні працювала Канадська місія. Ця організація і мала довести до кінця справу переїзду І. Огієнка до Канади [10]. Для отримання візи потрібно було забронювати проїзний білет. Оскільки білети на корабель були продані на півроку вперед, а черга на літак становила один місяць, митрополит вирішив летіти. Однак білет з Женеви до Вінніпега через Лондон-Монреаль був достатньо дорогим: вартість білета становила 1 990 франків [10]. Тому митрополит просив пастора звернутися до Всесвітньої ради церков з проханням оплатити вартість білета або надати позику та видати посвідчення про наявні кошти. Це б дозволило отримати візу та забронювати білет на літак [10].

Не дочекавшись відповіді, та намагаючись прискорити справу, Іларіон направив листа до агенції з продажу білетів із зазначенням Всесвітньої ради церков, як тієї організації, що виступить гарантом. Рахунок для оплати за авіабілет, який надійшов до цієї організації [2], викликав непорозуміння у відносинах між пастором та митрополитом. Справа у тім, що фінансову допомогу емігрантам та переміщеним особам надавала Швейцарська федеральна поліція по справам емігрантів за поданням Служби еміграційної допомоги. Про це інформував І. Огієнка у листі від 6 серпня 1947 р. пастор А. Фройденберг. Він радив звернутися за допомогою до доктора Вальтера Опленгейма у Женеві, який мав значний досвід роботи у Службі еміграційної допомоги, а головне – був знайомий зі справою митрополита Іларіона. Пастор пояснив, що бюджет Всесвітньої ради церков не дозволяє сплачувати рахунки за білети, бо ця організація може лише допомагати з пошуком відповідних коштів [14].

Для прискорення справи пастор пропонував через представника Всесвітньої ради церков у Канаді звернутися до церковного керівництва Української православної церкви в Канаді із запитанням, чи зможе церковна громада, у якій буде працювати Іларіон, зібрати кошти на транспорт. Тому А. Фройденберг просив митрополита поінформувати до кого з церковних діячів має звернутися представник Всесвітньої ради церков з цим питанням, для вирішення справи з платежами за транспорт [14]. Отже, щоб зняти непорозуміння, митрополит пояснював, що православна громада у Вінніпезі вже збирає кошти на оплату білета, однак потрібен час, щоб гроші надійшли. У разі, якщо заброньований білет не буде викуплений вчасно, то вїзд до Канади буде відкладено на невизначений термін [10]. Власне про це свідчить й лист авіаційної агенції від 4 серпня 1947 р. до Всесвітньої ради церков. Через неможливість надати для Іларіона білет на прямий рейс Лондон – Вінніпег, агенція пропонувала білет на інший рейс до Вінніпега через Нью-Йорк, але вже вартістю 2 063.50 франків [3]. Слід думати, що митрополит зміг викупити білет, оскільки гроші на нього, вислані православною громадою Вінніпега, надійшли як раз вчасно. Можливо, були й інші канали допомоги. На цю думку напштовхує інформація пастора А. Фройденберга про організацію фінансової підтримки через Міжнародну службу соціальної допомоги при Червоному хресті для Ілариса

Огієнко та Софії Сум'янцевої, які мали отримати по 200 франків на особу для переїзду до Південної Америки [17]. Тому можна припустити, що і у випадку з оплатою авіабілета, пастор знайшов додаткові шляхи фінансування подорожі митрополита, окрім тих грошей, що надіслала православна громада Вінніпега.

Не менш важливішим за отримання візи на виїзд була для Іларіона наукова праця, і зокрема, переклад Біблії українською мовою. Доля перекладу стала віддзеркаленням драматичної долі самого митрополита. У науковій літературі питання перекладу Біблії Іларіоном висвітлено досить широко. Однак певні аспекти цієї праці досі залишаються поза увагою науковців. Про них, зокрема, зазначалось у публікації В. Брехуненка та А. Стародуба [1, с.7-10]. Цікавою є інформація, що міститься в копії листа митрополита до пастора А. Фройденберга (б/д) 1946 р. Зокрема, він просив допомоги з пошуком 38 зшитків матеріалів до перекладу Біблії, які були записані в силу обставин під час евакуації з Холмсько-Підляської єпархії у абата монастиря в Герцогенбурзі біля Сен-Пельмену. «Всі зшитки грубі, деє біля 400 сторінок кожен, у чорній, м'якій оправі. Ці всі зшитки надзвичайно потрібні мені при ревізії мого перекладу Біблії» [12].

Саме у повоєнній Швейцарії, хворий, без стабільних засобів до існування, перебуваючи у непевному статусі українського біженця, Іларіон напружено працював над перекладом Біблії українською мовою. Відрадою життя став вихід світу україномовного Нового Заповіту в перекладі Івана Огієнка. «Щиро дякую за Новий Заповіт, що Ви його переклали ... Я щасливий від того, що маю цей Новий Заповіт, який не один раз буде корисний для мене», – писав у листі до митрополита Іларіона Олівер Беген – секретар Вселенського комітету з надання духовної допомоги військовополоненим [5]. Організація була створена 1943 р. з метою поширення духовних текстів, і зокрема, Біблії серед військовополонених та інших знедолених війною людей. Секретар цієї організації Олівер Беген тісно співпрацював з Британським Біблійним Товариством. Саме він і приніс митрополиту першу звістку Комісії з перекладу про прийняття перекладеного Огієнком Старого Заповіту [6].

Отже, епістолярій як вид документа особового походження має ту унікальність, що дозволяє розкрити життя особи чи суспільних обставин в деталях повсякденності, які не завжди можна віднайти в актових документах. Що стосується епістолярію Івана Огієнка, який знаходиться в АУПЦ в Канаді, то можна визначити декілька напрямків досліджень. Перш за все йдеться про опрацювання листів, написаних іноземними мовами. Сьогодні вони найменш вивчені. Таку ситуацію можна пояснити тим, що невідому інформацію про життя української еліти за кордоном можна було почерпнути саме з епістолярію митрополита, у яких йшлося про діяльність таких відомих діячів, як М. Андрусак, К. Антонович, Л. Бачинський, І. Борщак, Л. Биковський, Л. Білецький, Б. Боцюрків, Д. Гуменна, Н. Полонська-Василенко, І. Власовський, Д. та В. Дропелки, С. Климиник, Ю. Клен (Бургард), Н. Королева, В. Кубійович, З. Кузеля, П. Курінний, Ю. Мулик-Луцик, Г. Наконечна, брати С. та О. Наріжні, Я. Славутич, Ю. Тищенко (Сірий), Д. Чижевський, Ю. Шевельов та інші. Це обумовило інтерес саме до україномовного листування Іларіона. Для забезпечення постійного доступу до документів митрополита в АУПЦ в Канаді на часі створення електронного архіву. У цій справі не обійтись без сприяння Консисторії Української православної церкви в Канаді (Вінніпег) та зусиль українських науковців.

Список використаних джерел:

1. Брехуненко В. Листування Івана Огієнка та пастора Левка Жабко-Потановича / В. Брехуненко, А. Стародуб // Творча спадщина Івана Огієнка в світлі розвитку гуманітарних наук : збірник доповідей. – К. : НАУ, 2007. – С. 7-10.

2. Лист Агенції перевезення пасажирів та емігрантів Ернст-Л.Карл у Женеві до Всесвітньої ради церков від 29.07.1947 р. // АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
3. Лист Agene de Passagers et Emigration Ernest-L. Charles, Geneve. Wagons-Lits Cook // до Всесвітньої ради церков від 4.08.1947 р. // АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
4. Лист американського віце-консула Брок Хаврона до митр. Іларіона від 15 лютого 1946 р. // АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
5. Лист О. Бегена до митр. Іларіона від 3.07.1946 р. // АУПЦ в Канаді. – коробка 6.
6. Лист О. Бегена до митр. Іларіона від 18.12.1946 р. // АУПЦ в Канаді. – коробка 6.
7. Лист митр. Іларіона до А. Фройденберга від 2.07.1945 // АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
8. Лист митр. Іларіона до пастора А. Фройденберга від 22.10.1945р. // АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
9. Лист митр. Іларіона до пастора А. Фройденберга від 10.08.1947 р.// АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
10. Лист митр. Іларіона до пастора А. Фройденберга від 25.08.1947р. // АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
11. Лист пастора А. Фройденберга до митр. Іларіона від 11 вересня 1947 р.// АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
12. Лист митр. Іларіона до пастора А. Фройденберга, (б/д) 1946 р. // АУПЦК в Канаді. – коробка 10.
13. Лист митр. Іларіона до Секретаріату фонду Нансена у Женеві від 27 травня 1947 р. // АУПЦК в Канаді. – коробка 26.
14. Лист пастора А. Фройденберга до митр. Іларіона від 6.08.1947 р. // АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
15. Лист пастора А. Фройденберга до митр. Іларіона від 13.07.1946 р. // АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
16. Лист пастора А. Фройденберга до митр. Іларіона від 28.08.1946 // АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
17. Лист пастора А. Фройденберга до митр. Іларіона від 11.09.1947 р. // АУПЦК в Канаді. – кор. 10.
18. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / упорядник О. Юрій Мищик. – К. : вид. Дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – 566 с. – (Серія «Джерела з історії української еміграції»).
19. Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М. Тимошик. – Вінніпег ; К. : Віпол, 2000. – 546 с.
20. Тюрменко І. Становище української еміграції у повосінній Швейцарії (за документами фонду митрополита Іларіона в архіві Української Православної Церкви в Канаді) / І. Тюрменко // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – 2007. – № 7. – С. 23-41.
21. Freudenberg Adolf [Електронний ресурс] / Adolf Freudenberg // Wikipedia. – Режим доступу: http://de.wikipedia.org/wiki/Adolf_Freudenberg (дата звернення 05.08.2013). – Назва з екрана.
22. Nansen fonds. 1919–1947 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Refugees Mixed Archival Group (Nansen Fonds), 1919-1947 (Fonds). – Режим доступу: <http://biblio-archiv.unog.ch/detail.aspx?ID=256>.

This article analyzes the Metropolitan Ilarion's correspondence of the Swiss period, in particular, letters written in German and French, which have not been involved in the research yet. Information potential of the letters made it possible to reveal unknown pages of Metropolitan Ilarion's live in Switzerland as well as the role of international organizations in providing him with material and spiritual assistance.

Key words: Ivan Ohienko, pastor Adolf Freudenberg, Word Council of Churches, Ecumenical Commission for the Chaplaincy Service to Prisoners of War, Nansen Funds, the history of every day life.

Отримано: 25.08.2013 р.